

דבר העורכת

הפרדיגמה של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי פותחה במהלך עיסוק רב שנים, המשלב מחקר והוראה אקדמיים עם פעילות חברתית בתחומי המדיניות, הכשרת עובדים ופרקטיקה. את כולם עשיתי מתוך המחלקה לעבודה סוציאלית על שם שפיצר באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. בפרדיגמה משולבים רעיונות של עבודה סוציאלית ביקורתית ותיאוריות רווחה חדשניות עם פרקטיקה שהתפתחה בפסיכולוגיה התייחסותית, טיפול פמיניסטי ופרקטיקות טיפוליות ביקורתיות. דרך שילוב זה ביקשתי להציע דרכי עבודה עם משפחות החיות בעוני, המבוססות על ביקורת חברתית, הרואה בעוני מצב של אי צדק בסיסי והפרה של זכויות.

את פיתוח הפרדיגמה הזינו רעיונות תיאורטיים ומחקרים אמפיריים, כמו גם פרקטיקה שנוסחה במסגרת תוכנית להכשרת סטודנטים, הפועלת באוניברסיטת בן-גוריון משנת 2010. ב-2014 יושמה הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים במסגרת תוכנית **מפ"ה** – **משפחות פוגשות הזדמנות**. בעקבות הצלחת התוכנית החליט משרד הרווחה בשנת 2016 לאמץ את הפרדיגמה כמודל מוביל לעבודת עו"ס משפחה במחלקות לשירותים חברתיים. כדי לפתח את הפרדיגמה ולהטמיע אותה, עזבתי לשנה אחת את משרתי באוניברסיטה, ובמהלך שנת 2017 הקדשתי את כל זמני לעבודה עם משרד הרווחה. משימתי הייתה להתאים את גוף הידע של עבודה סוציאלית מודעת-עונוי לצורכי המחלקות לשירותים חברתיים, לפתח את המודל הארגוני הנדרש, להשתתף בדיונים במטה האגף לשירותים חברתיים-אישיים, להתאים את הפרדיגמה לתוכניות המטפלות במשפחות עם ילדים בסיכון ולהכשיר בעלי תפקידים שונים לעבודה עם הפרדיגמה. מהלך זה כלל הכשרה של מאות עו"סים, הן כאלה העוסקים בפרקטיקה ישירה והן מדריכים, ראשי צוותים, מנהלי מחלקות לשירותים חברתיים ומפקחים ברמת המחוזית והארצית. בה בעת נערך קורס לעובדים סוציאליים בכירים, שנבחרו במיוחד, והוכשרו לשמש מנחים ומדריכים בעבודה סוציאלית מודעת-עונוי. זאת ועוד, בימים אלה נכתב ביוזמת משרד הרווחה ספר הכשרה להוראת הפרדיגמה, ומצולמים מספר סרטים קצרים שיעמדו לרשות הכלל, וישמשו לצורכי הכשרת עו"סים ולהתוודעותם לעקרונות התיאורטיים של הפרדיגמה וליישומיה בפרקטיקה.

בד בבד החלה התעניינות בפרדיגמה ובדרכי יישומה במספר מדינות בעולם, וכן התפתחו שיתופי פעולה בינלאומיים לצורך מחקר. בישראל נערכים מחקרי הערכה הבוחנים את התוכניות השונות שהפרדיגמה מיושמת בהן, וכן מספר מחקרים הבוחנים או הממשיגים היבטים מסוימים של הפרדיגמה; מחקרים אלה ברובם עדיין בהתהוות.

בחברת מיוחדת זו ביקשנו לאסוף מקצת הידע והמחקר שהתפתחו בנושא בשנתיים האחרונות בישראל. אף שפורסם קול קורא לכותבי מאמרים, הרי שמטבע הדברים נכתבו רוב המאמרים שהתקבלו בידי חוקרים המכירים את הפרדיגמה מקרוב. מלבד המאמרים כוללת החוברת לראשונה תרגום לעברית של פרק מתוך הספר Poverty של החוקרת הבריטית רות ליסטר.

המאמר הראשון בחוברת, שכתבתי עם שותפתי ממשרד הרווחה – איילה מאיר ונורית וייסברג-נקש – הוא מבוא, המתאר את הפרדיגמה בקצרה ומרחיב על המודל הארגוני שלה. פרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני דורשת היערכות ארגונית הכוללת מעמסת עבודה הולמת לעו"ס, סל מענים ותקציב גמיש שיעמוד לרשות המשפחה, סיוע של עו"ס מומחה למיצוי זכויות, שימוש בפרקטיקת מדיניות וכן הכשרה והדרכה מתמשכת. מאמר המבוא מרחיב על חשיבותם של מרכיבים אלה, ומציג את דרכי יישומם בתוכניות השונות במחלקות לשירותים חברתיים.

המאמר השני הוא, כאמור, תרגום של פרק מתוך ספרה המשפיע של רות ליסטר, Poverty. ספר זה, המשמש מקור השראה חשוב לפיתוחה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני, מציג מושגי מפתח לחקר העוני, כמו הגדרת עוני ומדידתו, הדרה חברתית, האחרה והקשר בין עוני, זכויות אדם ואזרחות. הפרק המופיע בחוברת זו עוסק ביכולת הפעולה של אנשים החיים בעוני, והוא תורם תרומה גדולה להארתו ולהבנתו של המתח השורר בין התמקדות בפעולותיהם או בבחירותיהם של פרטים כמחוללי העוני לבין התמקדות בתרומתם לעוני של המבנה החברתי והמערכות החברתיות. מעבר להארה של מתח זה מציעה ליסטר דרך להתמודד עמו באמצעות הכרה, הן ביכולת הפעולה של פרטים והן בכוחו של המבנה החברתי, באמצעות הצבת פעולותיהם ובחירותיהם של אנשים החיים בעוני בתוך ההקשר החברתי שהוא מצומצם ומגביל. כך ניתן להציע חלופה, הן למבט המאשים כלפי אנשים בעוני והן למבט הרואה בהם קורבנות או תופס אותם באמצעות רומנטיזציה או אידיאליזציה. המבט המורכב שהפרק מציע מאפשר לראות את האנשים בעוני כ"כותבי הסיפור של חייהם" וקורא לכולנו, קובעי מדיניות והעוסקים בפרקטיקה ישירה כאחד, ללמוד לזהות הן את יכולת הפעולה של פרטים והן את המגבלות הייחודיות שההקשר החברתי משית על יכולת זו. אני מודה לרות ליסטר ולהוצאת הספרים Polity על אישורם לפרסם את הפרק ולהנגיש אותו לקוראי העברית.

שלושת המאמרים הבאים בחוברת מאירים שלושה היבטים של הפרקטיקה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני. מאמרם של יובל סער-הימן וסיון רוסו-כרמל מבקש לתרום לדיון המקצועי אודות הדרכים שבהן עובדים סוציאליים יכולים לפעול למען קידום שינוי חברתי בעבודתם הפרטנית. המאמר מתבסס על רפלקציות שכתבו סטודנטיות מתוכנית ההכשרה לסטודנטים בעבודה סוציאלית מודעת-עוני, ודן בשאלות, מהו, אם בכלל, השינוי החברתי שעבודה פרטנית יכולה לייצר, ואיך נראית עבודה פרטנית לשינוי חברתי. באמצעות ניתוח

הרפלקציות ביקשו המחברים, שניהם שמשו כמדריכים בתוכנית, להמשיג את ביטויים של היבטים חברתיים ופוליטיים בעבודתם הפרטנית של עובדים סוציאליים באמצעות שלושה שלבים: זיהוי של אי צדק חברתי, הכרה בו ופעולה נגדו.

מאמרן של סיון רוסו-כרמל, איריס סוקולובר-יעקובי ומיכל קרומר-נבו עוסק במיצוי זכויות אקטיבי. בהיסטוריה של העיסוק בזכויות בעבודה סוציאלית נוהגת ההבחנה בין סגור פרטני, המתמקד בשינוי מצבו של הפרט, לבין הסגור החברתי, המכוון לשינוי חברתי באמצעות שינוי תקנות, חוקים או השפעה על אופן חלוקת המשאבים. במאמר זה מציגות המחברות את הגרסה של עבודה סוציאלית מודעת-עוני למיצוי זכויות פרטני – **מיצוי זכויות אקטיבי** – אשר יוצקת לפרקטיקה זו אופי פוליטי. המאמר מבוסס על הניסיון שנצבר בתוכנית **מפ"ה** (משפחות פוגשות הזדמנות), שם פותח לראשונה התפקיד של עו"ס מיצוי זכויות וכן פותחו המושג של מיצוי זכויות אקטיבי ויישומיו בתפקיד עו"ס המשפחה.

מאמרן של תמר שורץ-זיו, עידית בליט-כהן ומימי איזונשטדט מתאר את התארגנותן של נפגעות מדיניות הדיור הציבורי בישראל. במאמר זה השתמשו המחברות במושג של ליסטר "יכולת פעולה", כדי לנתח את התארגנויות המחאה של נשים על רקע שחיקת מנגנון הדיור הציבורי. המאמר מבוסס על מחקר, שבחן את תהליך שהביאן לגלם יכולת פעולה משותפת לצורך מחאה, והוא מציג כגורמים מניעים להתארגנות, הן את הבנתן של הנשים את המשמעויות ככדות המשקל הגלומות בחסרון דיור והן את היחשפותן למחאה חברתית כאסטרטגיית התנגדות דמוקרטית. עוד לימד המחקר שהמפגש של הנשים עם סוכני מדינת הרווחה הוא זירה המקדמת את תהליך ההתארגנות.

את המאמר השישי בחוברת כתבו אלה ברנד-לוי ומיקי מלול, והוא מבוסס על מחקר שבחן את שביעות הרצון מהטיפול במחלקות לשירותים חברתיים בקרב 235 אנשים החיים בעוני. המחקר השווה בכלים כמותיים ואיכותניים בין תפיסותיהם של אלה המטופלים בתוכניות הייחודיות של עבודה סוציאלית מודעת-עוני לבין תפיסותיהם של אלה המצויים בטיפול השגרתי של המחלקות לשירותים חברתיים. הוא תרם תרומה חשובה להבנת משמעותם העמוקה של יחסים טיפוליים מיטיבים בעבודת המחלקות לשירותים חברתיים. הממצאים הכמותיים הראו ששביעות הרצון של אלה שהשתתפו בתוכניות הייחודיות הייתה גבוהה מזו של אלה שקיבלו את הטיפול השגרתי. עוד לימד המחקר שבעוד לתולדות הקשר עם המחלקות לשירותים חברתיים אין השפעה על שביעות הרצון של הלקוחות, להכשרה ולהדרכה בעבודה סוציאלית מודעת-עוני יש השפעה כזו. הניתוח האיכותני הראה ששביעות הרצון של משתמשי השירותים קשורה לחוויית המפגש עם העו"סית. ככל שהיא תומכת יותר, מכירה בצרכים, מכבדת, אקטיבית, יוזמת קשר ומעניקה יחס כוללני, שביעות הרצון גבוהה יותר.

חותם את החוברת מאמרו של שחר תימור-שליון, המבוסס על מחקר שבחן את השיחים המקצועיים המתנהלים במחלקות לשירותים חברתיים, שהנהיגו תוכניות של עבודה

סוציאלית מודעת-עוני. תימור-שלוין זיהה שלושה סוגים של שיח מקצועי – שיח שמרני, המקדם ערכים של שימור הסדר החברתי; שיח ניהולי, המקדם ערכים של היסכון במשאבים ויעילות; שיח ביקורתי, של העבודה הסוציאלית המודעת-עוני, המקדם ערכים של צדק חברתי וסולידריות בין העו"סים לבין משתמשי השירותים. ממצאי המחקר הצביעו על החסמים הניצבים לפני כניסת השיח של עבודה סוציאלית מודעת-עוני למחלקות לשירותים חברתיים ולפני העו"סים המבקשים להחיל פרקטיקות ביקורתיות. חסם מרכזי הוא הקואליציה השיחית, המחברת עמדות המייצגות את השיח השמרני של "תרבות העוני" עם הצדקות ניהוליות למניעת משאבים. קואליציה שיחית זו מובילה לאי מתן הכרה בפרקטיקה מודעת-עוני ולהחלשת העו"סיות המעורבות בפרקטיקה זו. תרומתו של המאמר היא בביאור צעדים ותנאים היכולים לתמוך באפשרות להטמיע שיח ביקורתי במערכת המוסדית.

כפי שאמר תימור-שלוין, הטמעת הפרדיגמה במחלקות לשירותים חברתיים היא מאבק על הפרופסיונליות של העבודה הסוציאלית. היא כורכת יחד מחויבות לצדק חברתי ולאנשים החיים בעוני תוך מתן תשומת לב ייחודית לעבודת המחלקות לשירותים חברתיים. היא מבקשת להדגיש את הצורך לראות את העוני בעיניים פקוחות ולזהות מתוך עמדה אתית, הרואה בו הפרה של זכויות, את השפעותיו על פרטים ועל משפחות, וקוראת לעו"סים להתייבב לצדם של משתמשי השירותים. חוברת זו עוסקת בעיקר בהצגת הפרדיגמה והמהלכים להטמעתה, וחשוב שהעוסקים במדיניות חברתית וקוראי **ביטחון סוציאלי** יכירו אותם. אולם דיון ביקורתי ראוי לשמו מחייב גם ביקורת רצינית על הפרדיגמה. ביקורת כזו יכולה לבחון, למשל, את אלה: האם הדרכים שנקטו אכן יובילו לשינוי ארוך טווח בטיפול במשפחות החיות בעוני במחלקות לשירותים חברתיים? האם הטיפול מביא לשינוי במצב העוני? האם שיפור הטיפול במחלקות לא מעמעם את התסיסה החברתית היכולה להתעורר עקב עוני ודיכוי מתמשכים, וראוי לשמר את הלהט שלה? האם השינוי שהביאה הפרדיגמה הוא שינוי רטורי בלבד, המחפה על עמדות ופרקטיקות שמרניות, או שינוי מהותי? האם הפרדיגמה יכולה להתקיים בהקשר הניאו-ליברלי הנוכחי? אילו השלכות יש לאימוצה על הכשרת עו"סים? אני תקווה שחברת זו פורסת את היריעה לדיון המשך בשאלות אלה ואחרות למען המאבק בעוני ולמען קידום הסולידריות בין עובדים סוציאליים למשתמשי השירותים.

מיכל קרומר-נבו

עורכת-אורחת